



Tatar Terminolojisinin Gelişimi*

Development of Tatar Terminology

Alina MINSAFINA** 



*Bu çalışma, yazarın Çağdaş Türk Dillerinde Ortak Terminoloji Geliştirme İmkân ve Yöntemleri başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

** (Öğr. Gör. Dr.), İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: A.M. 0000-0001-6413-8429

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Alina MINSAFINA,
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü,
İstanbul, Türkiye
E-posta: minsafina@yandex.com

Başvuru/Submitted: 03.11.2021

Kabul/Accepted: 27.01.2022

Atıf/Citation: Minsafina, A. (2021). Tatar terminolojisinin gelişimi. *Dilbilim Dergisi - Journal of Linguistics*, 37, 1-10.
<https://doi.org/10.26650/jol.2021.1018814>

öz

Bu çalışmanın amacı, Tatar edebi dilinde terminolojinin gelişim sürecini göstermektedir. Terim, *herhangi bir bilim alanında tek anlama sahip olan (monosemantik) ve bu bilim alanının diğer terimlerine uygun olan, kavramı net ve kısa bir şekilde adlandıran sözcük veya söz öbeğidir*. Tatarcada terimleri yaratama çabalarını ve ilk bilimsel terimlerin ortaya çıkışını, 12-13. yüzyıllara ait bilimsel risaleler, edebi eserler, emirler, diplomatik mektuplar gibi kaynaklarda görmek mümkündür. Genel olarak, 19. yüzyıla kadar yeni terimler, yeni keşiflerle ortaya çıkmış, bilim dallarının biçimlenmesiyle gelişmiştir. Tatarcada, Arapçadan ve az miktarda Farsçadan alıntılanan terimlerin mevcut olduğu görülmektedir. 19. yüzyılın sonunda dilde Latince ve Grekçe kökenli söz varlığının oluşması ile terminolojiye de Batı kökenli terimler girmeye başlamıştır. Ekim Devrimi'nden sonra modern Tataristan Cumhuriyeti toprakları SSCB bünyesine girerek Sovyetler Birliği'nde yürütülen terim standartlaştırma çalışmalarına dahil edilmiştir. Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra Tataristan'da Tatarcanın Rusça ile birlikte devlet dili olarak kabul edilmesiyle Tatarcanın sosyal, kültürel ve bilimsel fonksiyonu genişletilmiştir. Bu durum, ilgili alanlarda terminolojik söz varlığının geliştirilmesini, yeni terminolojik sözlüklerin ve ders kitaplarının hazırlanmasını zorunlu kılmıştır.

Anahtar kelimeler: Terminoloji, Terim, Tatarca, Tatar Terminolojisi

ABSTRACT

This research aims to show the development of terminology in the Tatar literary language. The term term can be defined as a word or a word combination that has a single meaning in a particular field of science and names the concept clearly and concisely. The emergence of the first terms in the Tatar language can be observed in the 12–13th century. These new term are seen in sources such as scientific treatises, literary works, orders, and diplomatic letters of that period. The main driving force of this process was the adoption of Islam in 922 by the Tatars. Switching to the Arabic writing system also enabled this process to gather steam. This process included the Tatars in the Muslim civilization. From this time onward, Arabic has had a great influence, as it was the language of religion, science, and law. As a result, Arabic (and to a lesser extent Persian) became the source language for terms and abstract concepts in the Tatar language.

Keywords: Terminology, Term, Tatar Language, Tatar Terminology



EXTENDED ABSTRACT

In general, it can be said that it was not until the 19th century that the process of creating terminology was systematized. New terms emerged with different discoveries and were developed with the formation of the branches of science. The period until the 19th century is characterized by numerous terms borrowed from mainly Arabic and to a lesser extent from Persian. This “foreign” vocabulary made it difficult for ordinary people to access knowledge and information. In this context, the name Kayum Nasyry holds an important place. Nasyry, who formed the theoretical foundations of the Tatar literary language, was the first person to opine that Tatar should be used as the main source for scientific terminology. He analyzed exciting terms of botany, mathematics, chemistry, and medicine and suggested new terminology based on the Tatar language. He studied different methods of forming new terms and prepared glossaries of new terminology in his books. Many terms proposed by Nasyry are still used in modern Tatar. Taking into account the rules of the Tatar literary language, Nasyry also applied to Russian, Latin, and Greek terminology. Thus, at the end of the 19th century, Latin and Greek origin vocabulary in Russian and as a result in Tatar, which is called international today, began to enter the terminology of the Tatar language.

After the October Revolution, the territory of modern Tatarstan entered the USSR. Therefore, the Tatar language was included in the USSR language politics, one part of which was the process of creating and standardizing terminology in national languages. Even though there were efforts to replace Arabic- and Persian-derived vocabulary with native Tatar words earlier, Persian- and especially Arabic-based terms constitute 50%-60% of Tatar scientific terminology. Therefore, while creating new terms, common and understandable Persian and Arabic words were left as terms or were used during new term formation. Those words that did not fully meet the defined concept or were not adopted in Tatar were replaced by more appropriate terms (Baskakov, 1959). In addition, during this period, because of the move toward the West, new resources such as Russian, Greek, and Latin languages influenced the development of Tatar terminology. The use of the Tatar language and the expansion of its functions, as well as the emergence of new terminological vocabulary, resulted in the preparation of terminological dictionaries for various fields of science.

After the collapse of the Soviet Union, the Tatar language along with the Russian language was accepted as the official language of the Republic. As a result of the language policy adopted by the Tatarstan government, the social and cultural function of the Tatar language was expanded and the status of the language in the Republic of Tatarstan was stabilized. This led to the development of new terminology in several fields. Since 1995, terminological studies in the Republic are held in two main ways: a) the use of Tatar in all scientific fields and b) the preparation of terminological dictionaries and textbooks for schools and universities. During these studies, Tatar terminology in every field of science has become a complete system. With the initiative of the Language Law under the Tatar Higher Education project, nearly forty Tatar textbooks have been prepared.

1. Giriş

Dilin önemli fonksiyonlarından biri, bilim dili olarak işlev görmesidir. Dil, bu işlevi yerine getirebilmek için düzgün ve yeterli bir terminoloji sistemine sahip olmalıdır. Yeni keşifler ve yeni bilim alanlarının gelişmesi ile birlikte dilin terminolojisi de sürekli gelişmekte, yeni terimlerle zenginleşmektedir. Bu süreç genel olarak bilimsel çalışmaların ortaya konulması, açıklamalı ve terminolojik sözlüklerin oluşturulması, ders kitaplarının hazırlanması gibi çalışmalarla gerçekleşmektedir.

Terminoloji olmadan herhangi bir bilim dalının oluşması ve gelişmesi imkansızdır. Terimler, bilimsel keşiflerin özünü tanımlar, gelişmekte olan bilim alanlarının içeriğini yansıtır; bilim ve teknikte yaratılmış veya var olan kavramları gösterir; yeni nesne, olay ve olguları adlandırır. Sözlüklerde yapılan terim tanımlarından yola çıkarak terim'in belli bir bilim alanında kullanılmak, özel bir anlama sahip olmak, belli bir (tek) kavramı karşılamak, sözcük anlamı sınırlı olmak gibi özelliklerinden bahsedilebilir (Korkmaz, 1992, s. 149; Hatipoğlu, 1982, s. 118; Topaloğlu, 1989, s. 143; İmer, Kocaman, Özsoy, 2011, s. 240).

Rus dilbiliminde terminoloji sorunlarını ilk gündeme getiren Grigoriy Vinokur'a göre *terimler, özel sözcükler olmayıp özel işlevde kullanılan sözcüklerdir* (Vinokur, 1939, s. 3-5). Böylece, her bir terim ilk olarak dilin genel söz varlığına giren bir sözcüktür. Terimin dilin özel söz varlığına girmesi, terimin işlevsel özellikleri ile açıklanan ikincil bir fonksiyondur. Terimlerin asıl işlevleri olarak *adlandırma, bilgi aktarma, genelleştirme ve sınırlama* gösterilebilir. Bu işlevlere dayanarak terimleri terim olmayan sözcüklerden ayıran özellikler; a) bir kavramı belirtmek, b) özel bilim alanına girmek, c) amaca yönelik olarak oluşmak, d) bağlam dışında kullanılmamak olarak sıralanabilir. Bununla birlikte terimin anlamı kesinlik ve doğruluğa sahip olmalı; terimin kendisi ise adlandırma ve üslup bakımından tarafsız olmalıdır. Bu durumda, belli bir kavramın net ve kesin adlandırılması için kullanılan özel leksik birime (sözcük veya söz öbeği) terim diyebiliriz. Bu tanıma genişletecek olursak terimi, *herhangi bir bilim alanında tek anlama sahip olan (monosemantik) ve bu bilim alanının diğer terimlerine uygun olan, kavramı net ve kısa bir şekilde adlandıran sözcük veya söz öbeği* şeklinde tanımlayabiliriz.

2. Tatarcada terimlerin oluşması

Genel olarak bilimin ortaya çıkması ve bunun sonucu olarak terimlerin oluşması için önemli etkenlerden biri, dilin yazı sistemine sahip olmasıdır. Dilin yazılı olarak işlenmesi edebi (yazı/standart) dilin oluşması ile sonuçlanmaktadır. Yazı dilinde soyut kavramların adlandırılması ve böylece dilin söz varlığı açısından genişlemesi, bilgilerin aktarılmasını sağlar ve bilim dallarının biçimlenmesine neden olur. Bilim dallarının biçimlenmesi ve bunların daha sonraki gelişimi, dilde terminoloji sisteminin oluşmasına neden olur.

Göktürk alfabesini ve Eski Uygur yazısını kullanan Türkler, İslamiyet'in kabul edilmesinden sonra Arap yazı sistemine geçmişlerdir. Modern Tataristan topraklarında İslam 922 yılında kabul edilmiştir. Bu zamandan itibaren Arap yazısına geçmekle birlikte Arapçanın bir dil

olarak da etkisi büyüktür. Arapça din, bilim ve yasa dili olmuştur. Bununla birlikte Arapça İslam medeniyetinin bilim ve kültür birikimine yol açmıştır; Tatarların bu medeniyetin bir parçası olmasını kolaylaştırmıştır. Çeşitli bilim dallarında ve sanat kollarında eserlerin ortaya konulması, Farsça ve özellikle Arapça yazılmış pek çok eserin Tatarcaya çevrilmesi, Tatarcanın Arapça ile yakın temasta bulunmasını sağlamıştır. Sonuç olarak da Tatarca kendi bünyesine Arapçadan pek çok sözcük dahil etmiştir. Bu süreçte Tatarca söz varlığına terim ve soyut kavramların kazandırılmasında Arapça ve sınırlı ölçüde Farsça kaynak dil rolünü üstlenmiştir. Faseev, Arapçadan *ğıylem*¹ [гыӱлем] – *ilm, bilim*; *fän* [фән] – *fen, bilim*; *ğaläm* [галәм] – *alem*; *sarıfe-nähü* [сарыфе-нэхү] – *gramer*; *mantıyq* [мантыйк] – *mantık* gibi terimlerin, Farsçadan ise *laşkär* [ләшкәр] – *ordu*; *säüdä* [сәүдә] – *ticaret*; *atna* [атна] – *hafta* gibi terimlerin Tatarcaya girdiğini söyler. Bununla birlikte doğa, askerî ve sosyal terimlerin birçoğu Türkçe köklere dayanmaktaydı: *ilçe* [илче] – *elçi*; *tel* [тел] – *dil*; *altun/altın* [алтун/алтын] – *altın*; *kömeş* [көмеш] – *gümüş*; *timer* [тимер] – *demir*; *tänkä/dänkä* [тәнкә/дәнкә] – *para*; *yarmaq* [ярмак] – *ruble* (Faseev, 1961, s. 19).

Tatarcanın 19. yüzyıl öncesi gelişim sürecinde terminolojinin kendiliğinden gelişmesi çok yaygındı. Yeni terimler yeni keşiflerle ortaya çıkmış, bilim dallarının biçimlenmesiyle gelişmiştir. Terimbilimi henüz dilbiliminin bir dalı olarak biçimlenmediği için yeni terimler sistematik olarak türetilmezdi. Yeni terime ihtiyaç duyulduğunda genel söz varlığında mevcut sözcüklere baş vurulup onlara yeni anlam yüklenmiştir; yeni anlama sahip olan bu sözcükler terim olarak kullanılmıştır. Bu dönem içinde Tatarca bol miktarda Arapça kökenli terim benimsemiş ve çok az Türkçe kökenli sözcük terim olarak kullanılmıştır.

3. Kayyûm Nâsırî'nin katkısı

19. yüzyılın sonuna gelindiğinde Tatarcada, Arapçadan ve az miktarda Farsçadan alıntılanan pek çok fen bilimleri ve sosyal bilimler teriminin mevcut olduğu görülmektedir. Bu durum, sıradan bir insanın bilgiye ulaşmasını zorlaştırmıştı. Aynı dönemde Rusya'da ve buna bağlı olarak Rusya'nın bir parçası olan modern Tataristan topraklarında Doğudan Batıya yönelme gözlenmektedir. Sanayi devrimi, Batı'nın bilgi ve teknoloji kaynağı olarak tercih edilmesini zorunlu kılmıştır. Rusçada ve Rusça aracılığıyla Tatarcada; Latince ve Grekçe kökenli söz varlığının oluşması ile terminolojiye de Batı kökenli terimler girmeye başlamıştır. Öteki taraftan da Tatarcadaki Arapça kökenli terimlere Tatarca karşılıkların bulunması için çalışmalar yürütülmüştür.

Arapça kökenli terimlere Tatarca karşılıkların bulunması çalışmaları bakımından Kayyûm Nâsırî oldukça önemli bir isimdir. Tatar edebi dilinin teorik temellerini oluşturan Kayyûm Nâsırî, terminolojinin gelişimi için Tatarca'yı ana kaynak olarak kullanmak gerektiğini söyleyen ilk kişiydi.

Kayyûm Nâsırî'nin bitkiler, matematik, kimya, tıp terimleri ve bu terimleri oluşturma yöntemleri ile ilgili çalışmaları bulunmaktadır. Nâsırî, o dönemde kullanılan Arapça ve Farsça kökenli terimlerin

1 Tatarca örneklerin Latince yazılışı için 2012 yılı Tatarca Latin alfabesi kullanılmıştır. Alfabe için bk.: Prilojenije k Zakonu RT "Ob ispolzovanii tatarskogo yazıka kak gosudarstvennogo yazıka Respubliki Tatarstan" ot 12 yanvaryä 2013 goda N 1-3RT. Erişim adresi: <https://cdnimng.rg.ru/pril/73/99/43/pril.pdf>

Tatarcanın söz varlığı ile veya geniş kitlelerin anladığı ve kullandığı Arapça-Farsça kelimeler ile değiştirmek gerektiğini söylemiş, birçok öneri ve tavsiyede bulunmuş ve kitaplarında sözlükçeler hazırlamıştır. (Ramazanova, t. y.). Örneğin, *yoldız çäçäk* [йолдыз чәчәк] – yıldızpatı; *kitarxanä* [китарханә] – kütüphane, *ofıq* [офык] – ufuk; *orlıq* [орлык] – tohum, *tane*; *atlı ğaskär* [атлы гаскәр] – süvari, *qoyırqlı yoldız* [койрыклы йолдыз] – kıvrıklı yıldız; *tarqalıq* [тарқалық] – dağılma, *kisäklär* [кисәкләр] – parçacıklar gibi terimler Nâsırî tarafından teklif edilmiş olup modern Tatarcada hâlâ kullanılmaktadır. Terminoloji çalışmalarında Nâsırî, Tatar edebi dilinin kurallarını ve gelişme eğilimini göz önünde bulundurarak öz Tatarca kelimelerle birlikte Rusçaya veya Rusça aracılığıyla Latince ve Grekçe kökenli kelimelere de başvurmuştur: *telegraf* [телеграф] – telegraf; *fotografiya* [фотография] – fotoğraf; *barometr* [барометр] – barometre. Bununla birlikte yeni terimler için açıklamalar da verilmiştir, örneğin, elmas için *meşhur kıymetli madendir*, muz için *bir ağaçtır* açıklaması mevcuttur. Rusçada mevcut olan bilimsel terimlere henüz Tatarca karşılık bulunmadığı durumlarda bu terimler açıklama yoluyla verilmiştir: *amfibi* – kurudaki ve sudaki hayvanat; *arkeoloji* – asar-ı kadime hakkında bir fendir; *jeoloji* – yer hakkında bir fendir. (Nâsırî, 1904).

20. yüzyılın başlarında Tatar terminolojisinin gelişmesi devam etmiştir. Bu dönemde asıl terim kaynağı Rusça sosyal-politik söz varlığı olmuştur (*duma* [дума] – meclis; *partiya* [партия] – parti; *ministr* [министр] – bakan; *sotsializm* [социализм] – sosyalizm; *kommunizm* [коммунизм] – komünizm vs.). Bunun yanında *şura* [шұра], *säyäsät* [сәясәт], *xakimiyät* [хакимият], *inqıylab* [инкыйлаб], *särmaıä* [сәрмая] vs. gibi Arapça ve Farsça kökenli sözcükler de kullanılmaya devam etmiştir. Türk dili kökenli söz varlığı temelinde yapılmış terimler de dile daha hızlı girmeye başlamıştır (*köräş* [көрәш] – mücadele; *tormış* [тормыш] – hayat, *eşçe* [эшче] – işçi, *iğençe* [игенче] – ikinci, *irek* [ирек] – özgürlük vs.). (Faseev, 1959).

4. Sovyetler Birliği döneminde terim çalışmaları

Ekim Devrimi'nden sonra SSCB bünyesinde modern Tataristan Cumhuriyeti'nin teşkiliyle Tatarca da Sovyetler Birliği'nde yürütülen terim standartlaştırma çalışmalarına dâhil edilmiştir. Çok uluslu SSCB'de terim çalışmaları çok yönlü ve kapsamlı olmuştur. SSCB halklarının çeşitli bilim ve kültür alanlarının terminolojilerini geliştirme ve düzene sokma işlemleri Sovyet dilbiliminin teorik ve uygulamalı sorunlarından biriydi.

Baskakov'a göre Sovyetler Birliği'ne dahil olan farklı millet ve halkların dillerini eğitim dili statülerine göre üç farklı gruba ayırmak mümkündür: 1. Bütün eğitim kademelerinde kullanılan diller (Rusça, Ukraynaca, Beyaz Rusça, Litvanca, Letonca, Estonca); 2. Orta öğretim ile sınırlı diller (Tatarca, Çuvaşça, Mordvinler dili); 3. Sadece ilk beş, dört veya iki öğretim yılıyla sınırlı diller (Altayca, Tuvaca, Hakasça gibi). İkinci gruba giren Tatarcada tüm bilim alanları için terminolojinin geliştirilmesi zorunlu değildi. Bu dilde temel bilimsel çalışmalarda ve eğitimde kullanılacak sosyopolitik ve ilmî-teknik terminolojiye ihtiyaç duyuluyordu (Baskakov, 1959, s. 4-6).

Tatarca, eski yazı dilleri arasında önemli yere sahiptir. Bu dil, İslam biliminin geleneklerini ve sonuç olarak ilgili terminolojisini de almıştır. 20. yüzyılın başlarında Arapça ve Farsça

kökenli terimleri Tatarca kökenli sözcüklerle değiştirme çabaları gerçekleşmesine rağmen dilde Farsça ve özellikle Arapça kökenli terimler bilimsel terminolojinin %50-60 oluşturmaktaydı. (Baskakov, 1959: 22). Bundan dolayı yeni terimler yaratılırken dilde yaygın olan Farsça ve Arapça kökenli sözcükler, ifade edilecek kavrama tekabül ettiği durumlarda terim olarak bırakılmış veya yeni terim oluştururken kullanılmıştır. Belirlenen kavramı anlamca tam olarak karşılamayan veya Tatarcada benimsenmemiş yapay terim olan Arapça ve Farsça sözcükler ise daha uygun terimlerle değiştirilmiştir (Baskakov, 1959).

Sovyet öncesi dönemi terminolojisinde asıl terim kaynağı Arapça ve kısmen Farsça olup Tatarca kökenli kelimeler az kullanılmıştır. Ekim Devrimi'nden sonra Batı'ya yönelik hamlesi ve SSCB'de uygulanan dil politikası sonucunda Tatarca terminoloji için Rusça ve Grekçe-Latince dilleri gibi yeni kaynaklar ortaya çıkmıştır. Faseev'in belirttiği gibi Sovyetler Birliği'nin özellikle ilk döneminde (1917-1929) Tatar terminolojisinin gelişiminde terimler için kullanılan kaynaklara göre üç temel eğilim gözlenmektedir:

a) Arapçacılık taraftarları, terminoloji oluşturmada Arapçadan faydalanmak gerektiğini dile getirmişlerdir.

b) 1920-1923 yıllarında oluşan Tatarcılık akımı taraftarları, dile çoktan yerleşmiş olan ve kullanışlı terimleri bile Tatarca kökenli terimlerle değiştirmeye gayret etmişlerdir.

c) 1924 yılında oluşan Rusçuluk akımı Tatar edebi dilinin imkanlarını göz ardı ederek tüm terimleri Rusçadan almayı tercih etmiştir. Rusçuluk akımı, dildeki çok sayıda Arapça ve Farsça kelimenin/terimin terk edilmesinde önemli rol oynamıştır (Faseev, 1959, s. 23).

Tatarcanın kullanılması ve işlevlerin genişletilmesi, Tatarcanın leksikolojisini de etkilemiştir. Değişik bilim alanlarında Tatarca terminolojiyi geliştirme isteği ve dile yeni terimlerin girmesi sonucunda terminolojik sözlükler de hazırlanmaya başlamıştır. 1920-1930 yıllarında matematik-fizik-astronomi (1931), anatomi (1931), kimya (1931, 1934), tarım ve ormancılık (1931), matematik (1935), biyoloji (1935) gibi alanlarda terim sözlükleri yayınlanmıştır.²

1930'lu yıllardan sonra pozitif bilimler (kimya, fizik, matematik vs.) ve edebiyat alanındaki terminolojiye yoğun şekilde Batı kökenli (Latince ve Grekçe) terimler girmeye başlamıştır. 'Dil inşası' sırasında yeni dil oluşturma çabaları sonucunda Tatarcaya giren bu terimler yüzünden A. Tukay, F. Amirhan, G. Kamal, G. İbrahimov gibi yazarların temsil ettikleri klasik edebi dilden uzaklaşmıştır (Faseev, 1959, s. 23).

Terminolojik sözlüklerin hazırlanması konusunda 1970'li yıllarda da bir canlanma gözlenmektedir. Bu dönemde kimya (1978), fizik (1972, 1981), biyoloji (1972, 1985), teknik (1963), matematik (1970), tarım (1971), ekonomi (1972), astronomi (1974, 1975), coğrafya (1977) gibi alanlar için terim sözlükleri yayımlanmıştır (Ramazanova, t.y).

2 Bu dönemde basılmış olan sözlükler ile ilgili bk.: Safina, E. İ. (2019). XIX gasırın 20-30 yıllarında latin grafikasında basılan süzlekler hem aların tatar leksikografiyese üşeşe öçen ehemiyate. *Türkskoye yazıkoznaniye XXI veka: leksikologiya i leksikografiya: materialı mejdunarodnoy nauçnoy konferentsii, posvyaşçennoy 80-letiyu sozdaniya İnstitutu yazıka, literaturı i iskusstva im. G. İbragimova Akademii Nauk Respubliki Tatarstan. 10-11 sentyabrya 2019 goda* içinde (ss. 225-228). Kazan: İYALİ.

20. yüzyılın sonuna doğru Tatarcanın kullanım alanlarının genişlemesi, dil inşasının canlanması gibi etkenler terim çalışmalarını olumlu şekilde etkilemiştir. Tatarcanın bilim dili ve teknik dili olarak daha geniş bir biçimde kullanılması sonucunda terminoloji yeni kavramlar ve bu kavramları karşılayan terimler ile zenginleşmiş; bu süreç eski terminolojik sözlüklerinin yenilenmesine ve yeni sözlüklerin hazırlanmasına sebep olmuştur. Bu çalışmalar, her bilim dalı için en azından minimal sözlük hazırlama, terminolojisi sabitlemiş bilim alanları için yeni terminolojik sözlükler oluşturma ve Tatarca ders kitapları hazırlama yolunda ilerlemiştir.

5. 1990 yılından sonra terim çalışmaları

1990 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Tataristan, Rusya Federasyonu devleti sınırları içinde bir özerk cumhuriyet olarak yer almış, bu siyasî değişimler Tatarcanın statüsünü de etkilemiştir. 1992 yılında *Tataristan Cumhuriyeti Milletleri ve Dilleri Kanunu*'nun³ kabul edilmesiyle Tatarca, Rusça ile birlikte devlet dili statüsüne kavuşmuştur. Tataristan hükümetinin uyguladığı dil politikası sonucunda Tatarcanın sosyal ve kültürel fonksiyonu geliştirilmiş ve böylece dilin cumhuriyet hayatındaki durumu sabitleştirilmiştir. Bu değişimler sonucunda Tataristan'da Tatarca konuşur sayısı da artmıştır. Bahsi geçen kanunun uygulanması için Komite'nin kurulmasıyla birlikte dilin değişik yönleri geliştirecek komisyonlar da oluşturulmuştur. Terminoloji çalışmalarını takip edecek Terminolojik Komisyonu'nun⁴ hazırladığı *Tatarca Terim Oluşturma, Geliştirme ve Kullanma Kuralları*⁵ belgesi 1995 yılında onaylanmış ve faaliyete geçirilmiştir. Böylece, Tatar terminolojisinin sonraki gelişimi için hem bilimsel temel oluşturulmuş hem de finansal destek bulunmuştur.

1995 yılından itibaren Tataristan Cumhuriyetinde terim çalışmaları iki ana yoldan devam etmiştir: a) Tatarcanın tüm bilim alanlarında kullanılması ve b) bunun sonucu olarak Tatarca ders kitaplarının ve terminolojik sözlüklerin hazırlanması. Hazırlanmış olan ders kitapları eğitimde kullanılmış, bu deneyimden geçen ders kitapları daha da uygun hale getirilmiştir. Bu çalışmalar sayesinde her bilim alanındaki terminoloji tam bir sistem haline gelip kullanılmaktadır. Dil Kanunu'nun inisiyatifıyla *Tatarca Yüksek Eğitim* başlıklı proje altında kırka yakın Tatarca ders kitabı hazırlanmıştır.

Modern Tatarcada kullanılmakta olan terimlere bakılırsa, bazı kavramlar için birden fazla karşılığın bulunduğunu görmekteyiz. Örneğin, incelediğimiz fizik-matematik terminolojisinde 150 kavramı karşılamak için 161 terim, dilbilimi terminolojisinde 150 kavramı karşılamak

3 Zakon RT ot 08. 07. 1992 N 1560-XII "O yazıkah narodov Respubliki Tatarstan". Erişim adresi: <https://base.garant.ru/8119056/>

4 Sovyetler Birliği dönemi sırasında terminoloji üzerine çalışan komite ve komisyonlar için bk.: Zakiev, M.Z., Nizamov, İ. M. (1994). Terminologiya komissiyese: kiçe hem bügen. *Problemi leksikologii i terminologii tatarskogo yazıka, Vıpusk 2* içinde (ss. 30-37). Kazan: Akademiya Nauk Tatarstana.

5 Zakiev, M. Z., Nizamov, İ. M. (ed). (1995). *Pravila obrazovaniya, soverşenstvovaniya i primeneniya tatarskih terminov. Komitet pri Kabinete Ministrov RT po realizatsii Zakona RT "O yazıkah narodov RT"*. Kazan.

için 174 terim mevcuttur.⁶ Bir terim için birden fazla karşılığın bulunmasının ilk sebebi, aynı köke farklı eklerin getirilmesiyle terim türetilmesidir (*ionizatsiya* [ионизация] / *ionlaşu* [ионлашу] / *ionlaştıru* [ионлаштыру] – *iyonizasyon*). Ancak böyle örneklerin sayısı fazla değildir. Diğer bir sebebi ise, bazı kavramlar için hem yabancı kökenli, hem de Türkçe kökenli terimler kullanılmasıdır (*alfavit* [алфавит] / *älifba* [әлифба] – *alfabe*; *delabializatsiya* [делабиализация] / *irensenzläşü* [иренсезләшү] – *düzleşme*; *jenskiy rod* [женский род] / *töännäs* [мәһәнәс] / *xatın-qız senese* [хатын-кыз әсенесе] – *dışilik*; *polisemiya* [полисемия] / *kürmäğnälelek* [күрмәгәнәлелек] – *çokanlamlılık*; *lingvistika* [лингвистика] / *tel beleme* [тел белеме] – *dilbilimi*). Birçok durumlarda da kavramı karşılamak için birden fazla Türkçe veya Türkçeleştirilmiş terim de kullanılmaktadır (*qalın suziq* [калын сузык] / *artqı rät suziğı* [арткы рәт сузыгы] – *kalın ünlü/art ünlü*; *kümäklek isem* [күмәклек исем] / *urtaqlıq isem* [уртаклык исем] – *cins isim*; *süzlek fondı* [сүзлек фонды] / *süzlek xäzinäse* [сүзлек хәзинәсе] – *kelime hazinesi/söz varlığı*). Bir kavramı karşılamak için birden fazla terimin bulunması durumu, Tatarcanın kaynak olarak üç dilden (öz Türkçe, Arapça-Farsça ve Latince-Grekçe veya Rusça aracılığıyla Latince-Grekçe) faydalandığı ile açıklanabilir. Yalnız öz Türkçe kökenli yalın kelime biçimindeki terimlere nadir rastlanmaktadır (*dulqın* [дулкын] – *dalga*; *tamır* [тамыр] – *kök*; *buğaz* [буғаз] – *boğaz*; *tel* [тел] – *dil*). Türkçe kökler çoğu durumlarda ek alıp bir terim olarak önümüze çıkmaktadır (*tigezlek* [тигезлек] – *eşitlik*; *aralıq* [аралык] – *aralık*; *bülü* [бүлү] – *bölme*; *sünü* [сүнү] – *sönüm*; *kürqırılıq* [күркырлык] – *çokyüzlü*; *kürroştıqlıq* [күррошмаклык] – *çokgen*; *suziq* [сузык] – *ünlü*; *kileş* [килеш] – *hal/durum*; *qalınaıu* [калынаю] – *kalınlaşma*; *taraıu* [тараю] – *daralma* vs.). Morfolojik yöntemle (kök+ek; taban+ek) yapılan terimlerde en çok kullanılan ekler, *+lıq/+lek* [+лык/+лек]; *+çı/+çe* [+чы/+че]; *+lı/+le* [+лы/+ле]; *+sız/+sez* [+сыз/+сез] isimden isim yapma ekleri ve *-ma/-mä* [-ма/-mä]; *-(ı)m/-(e)m* [-(ы)м/-(е)м]; *-(ı)ş/-(e)ş* [-(ы)ш/-(е)ш]; *-(ı)çı/-(ü)çe* [-(ы)чы/-(ү)че] fiilden isim yapma ekleridir.

Tatarca gelişim tarihi sürecinde uzun zaman Arapça ve kısmen Farsça gibi dillerin etkisi altında kaldığı için, modern Tatarcanın terminolojisine bu dilden giren terimleri görmek mümkündür (Arapçadan *matdä* [матдә] – *madde*; *xäräkät* [хәрәкәт] – *hareket*; *quwät* [кувәт] – *kuvvet*; *sıfat* [сыѳат] – *sıfat*; *mäğnä* [мәгәнә] – *anlatı*; *isem* [исем] – *isim*; *cömlä* [жәмлә] – *cümle*; *xäbär* [хәбәр] – *yüklem* vs.; Farsçadan *awaz* [аваз] – *ses*; *räweş* [рәвеш] – *zarf* gibi). Tatarcada kullanılan Arapça ve Farsça kökenli terimler bilim alanlarının temel kavramlarını karşılamaktadır. Arapça kelimelere de Türkçe yarım eklerinin gelmesi ile yapılan terim örnekleri mevcuttur: *nurlanış* [нурланыш] – *ışınlata*; *tämamlıq* [тәмамлык] – *nesne*; *isemläşü* [исемләшү] – *adlandırma*; *xikäyäläü* (nakloneniya) [хикәяләү (наклонениясе)] – *emir kipi*; *xäzerge* (zaman) [хәзерге (заман)] – *şimdiki zaman*.

6 Tatarcanın terminolojik söz varlığı üzerine yapılmış araştırma detayları için bk.: Minsafina, A. (2020). *Çağdaş Türk Dillerinde Ortak Terminoloji Geliştirme İmkân ve Yöntemleri*. (yayınlanmamış doktora tezi). İstanbul. Erişim adresi: https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=ol3RhOMub9tf_2IEPJyXw&no=a3aYnzmhRbeE5enY_gbaFA

Bir sonraki gelişim aşamasında Tatarca uzun zamandır Rusça etkisi altında da kalmıştır. Bundan dolayı da Rusça Tatarcanın terminolojik söz varlığına çokça terim kazandırmıştır. Bu terimlerin önemli kısmı Rusçada da terim olarak kullanılan Latince ve Eski Yunanca kökenli sözcüklerdir: *aksioma* [аксиома] – aksiyom; *abstissisa* [абсцисса] – apsis; *atmosfera* [атмосфера] – atmosfer; *diffuziya* [диффузия] – difüzyon; *dinamika* [динамика] – dinamik; *elektroliz* [электролиз] – elektroliz; *inertsiya* [инерция] – eylemsizlik; *simmetriya* [симметрия] – simetri; *teorema* [теорема] – teorem; *akustika* [акустика] – akustik; *morfem* [морфем] – morfem; *fonema* [фонема] – fonem; *etimologiya* [этимология] – etimoloji; *transliteratsiya* [транслитерация] – transliterasyon vs.

6. Sonuç

Terminoloji, Tatar edebi dili söz varlığının önemli bir parçasıdır. Terminolojinin gelişimi, Tatar halkının gelişimi ve kültürü ile bağlıdır. Tatarcanın terminolojik gelişimini, 1) 19.yüzyılın ortalarına kadar terimlerin kendiliğinden ortaya çıkması dönemi; 2) 19.yüzyılın ortasından 1917 yılına kadar Tatar edebi dilinin normalleştirme ve düzenleme dönemi; 3) Sovyetler Birliği dönemi sistemli terminoloji geliştirilmesi dönemi (1917-1992) ve 4) Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Tataristan Cumhuriyeti döneminde terminoloji gelişmesi dönemi (1992 yılından itibaren bugüne kadar) olarak kabaca dört temel döneme ayırarak incelemek mümkündür. Her bir dönem kendi özelliğe sahiptir. Çoğu durumlarda bu özellik Tatarcanın durumu ve statüsü ile ilgilidir. Devlet düzeyinde düzenli ve sistemli terminolojik çalışmalar SSCB döneminde başlamıştır. Bu dönem içinde Tatarca, diğer halkların dilleri gibi, SSCB dil inşası sınırları içinde işlenmiştir. Terminoloji üretme ve geliştirme sırasında dilin tarihi ve yapısal özellikleri göz önünde bulundurulmuştur. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Tatar terminoloji gelişiminde bir canlanma gözlenmektedir. Rusçanın yanı sıra Tatarcanın da resmî olarak eşit devlet dili statüsüne kavuşmasıyla Tatarcanın, daha önce kullanılmamış veya az kullanılmış alanlarda yaygınlaştığı görülmektedir. Bu durum, ilgili alanlarda terminolojik söz varlığının geliştirilmesini zorunlu kılmıştır. Yeni terimlerin ortaya çıkması yeni terminolojik sözlüklerin yayınlanması ve ilk/orta öğretim ve üniversite ders kitaplarının hazırlanması ile sonuçlanmıştır. Tatarca gelişim sırasında Arapça-Farsça ve Rusça gibi dillerin etkisi altında kaldığı için bu dillerden geçen söz varlığı terminolojiye de geçmiştir. Terim oluşturma sırasında da çoğu zaman Türkçe kökenli yapımların kullanılması gözlemlenmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- BASKAKOV, N. A. (1959), *Sovremennoye sostoyaniye terminologii v yazıkah narodov SSSR*, Moskva: Akademiya Nauk SSSR.
- FASEEV, F. S. (1961), *Sposobi obrazovaniya terminov v tatarskom literaturnom yazıke (avtoreferat dis. na soiskaniye učenoy stepeni kandidata filologičeskih nauk)*, Moskva: Akademiya Nauk SSSR İstitut yazıkoznaniya.
- HATİPOĞLU, V. (1982), *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- İMER, K., KOCAMAN, A., ÖZSOY, A. S. (2011), *Dilbilimi Sözlüğü*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- KORKMAZ, Z. (1992), *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- MİNSAFİNA, A. (2020), *Çağdaş Türk Dillerinde Ortak Terminoloji Geliştirme İmkân ve Yöntemleri*, (yayınlanmamış doktora tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- NÂSİRİ, K. (1904), *Polnyy russko-tatarskiy slovar s dopolneniyem iz inostrannih slov, upotrebyaemuh v russkom yazıke kak nauçniye termini*, Kazan: Tipo-litografiya İmperatorskogo Universiteta.
- RAMAZANOVA, D. (t.y.), *Tatar terminologiyesenen kayber meselelere*, 19 Ekim 2021 tarihinde Refdb sitesi: <https://refdb.ru/look/1923424-p3.html> adresinden alındı.
- RAMAZANOVA, D. B. (Ed.), (2006), *Problemy sovrşenstvovaniya terminologii tatarskogo yazıka: material nauçno-praktičeskoj konferentsii "Problemy sovrşenstvovaniya terminologii tatarskogo yazıka" (22 aprelya 2005 goda)*, Kazan: İYALİ im. G. İbragimova.
- SAFİNA, E. İ. (2019), Türkskoje yazıkoznaniye XXI veka: leksikologiya i leksikografiya: materialı mejdunarodnoy nauçnoy konferentsii, posvyaşçennoy 80-letiyu sozdaniya İstituta yazıka, literaturı i iskusstva im. G. İbragimova Akademii Nauk Respubliki Tatarstan. 10-11 sentyabrya 2019 goda içinde, *XIX gasırnın 20-30 yıllarında latin grafikasında basılğan süzlekler hem aların tatar leksikografiyese üseşe oçen ehemiyate* (s. 225-228), Kazan: İYALİ.
- TOPALOĞLU, A. (1989), *Dilbilgisi Terimler Sözlüğü*, İstanbul: Ötügen.
- VİNOKUR, G. O. (1939), Trudı Moskovskogo instituta istorii, filosofii i literaturı, T.5 içinde, *O nekotorih yavleniyah slovoobrazovaniya v russkoy tehničeskoj terminologii* (s. 3-54), Moskova: Mosk.gos.in-t istorii, filosofii i lit-rı.
- ZAKIEV, M. Z., NIZAMOV, İ. M. (Ed.), (1995), *Pravila obrazovaniya, sovrşenstvovaniya i primeneniya tatarskih terminov. Komitet pri Kabinete Ministrov RT po realizatsii Zakona RT "O yazıkah narodov RT"*, Kazan.
- ZAKIEV, M. Z., NIZAMOV, İ. M. (1994), Problemy leksikologii i terminologii tatarskogo yazıka, Vıpusk 2 içinde, *Terminologiya komissiyese: kiçe hem bügen* (s. 30-37), Kazan: Akademiya Nauk Tatarstana.
- Zakon RT ot 08. 07. 1992 N 1560-XII "O yazıkah narodov Respubliki Tatarstan"*, 19 Ekim 2021 tarihinde Base.garant sitesi: <https://base.garant.ru/8119056/> adresinden alındı.
- Zakon RT "Ob ispolzovaniı tatarskogo yazıka kak gosudarstvennogo yazıka Respubliki Tatarstan"* ot 12 yanvary 2013 goda N 1-3RT, 19 Ekim 2021 tarihinde Rossiyskaya Gazeta sitesi: <https://cdnimg.rg.ru/pril/73/99/43/pril.pdf> adresinden alındı.